

Οικογενειακοί και περιβαλλοντικοί παράγοντες της διαδικασίας του διαζυγίου και η σχέση τους με παράγοντες συναισθηματικής ευεξίας στα μικρά παιδιά

Καρέλα Χ¹, Πετρογιάννης Κ².

¹Σχολική Ψυχολόγος, Διδάκτωρ Ψυχολογίας του ΕΑΠ,

²Καθηγητής της Σχολής Ανθρωπιστικών Σπουδών Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παρούσα εργασία διερευνά τη σχέση μεταξύ διαφόρων επιβαρυντικών και προστατευτικών παραγόντων της διαδικασίας του διαζυγίου με παράγοντες δηλωτικούς της συναισθηματικής ευεξίας των μικρών παιδιών (ηλικίας από 4 έως 7 ετών), όπως η προσοχή, ο έλεγχος της διάθεσης και της συμπεριφοράς, η πρωτοβουλία, η φιλοκοινωνική συμπεριφορά, η ευαισθησία ανταπόκρισης των γονέων και η συνεργασία με το σχολείο. Στην έρευνα συμμετείχαν 130 γονείς που είχαν περιέλθει σε διαζύγιο, τουλάχιστον πριν από ένα χρόνο, από αντιπροσωπευτικές περιοχές της χώρας. Τα δεδομένα συλλέχθηκαν με τη χρήση ενός ερωτηματολογίου που χορηγήθηκε στο γονέα που είχε την επιμέλεια, κυρίως στη μητέρα. Οι αναλύσεις έδειξαν ότι η καλή ποιότητας σχέση γονέα-παιδιού, οι υποστηρικτικές σχέσεις μεταξύ των διαζευγμένων γονέων, η ικανοποίηση του γονέα που έχει την επιμέλεια από τη ζωή και η διαθεσιμότητα κοινωνικών δικτύων υποστήριξης συσχετίζονται θετικά με ορισμένους παράγοντες της συναισθηματικής ευεξίας των μικρών παιδιών από διαζευγμένες οικογένειες, ενώ οι συγκρούσεις μεταξύ γονέων ή του γονέα με το παιδί και το αίσθημα απόρριψης συσχετίζονται αρνητικά. Τα ευρήματα συζητούνται υπό το πρίσμα του σημαίνοντα ρόλου που διαδραματίζει η αναγνώριση των παραγόντων του διαζυγίου τόσο στην αναπτυξιακή διαδικασία όσο και στο σχεδιασμό προγραμμάτων παρέμβασης.

Λέξεις κλειδιά μικρά παιδιά, συναισθηματική ευεξία, οικογενειακές διεργασίες, παρέμβαση

Familial and environmental divorce process variables and their relation with emotional well-being factors in young children

Karela Ch¹, Petrogiannis K².

¹School Psychologist, M.Sc, Ph.D

²Professor in Developmental Psychology, School of Humanities of the Hellenic Open University

ABSTRACT

This study examined the relation between some of the major risk and protective factors of divorce and young children's (4 to 7 years old) emotional well-being. Children's well-being was assessed by a set of components such as attention, emotional and behavioural regulation, ability to take initiatives, positive relationships with others, parents' sensitive response to child's needs and cooperation with school. The study was conducted with a representative sample of 130 divorced parents from different regions in Greece. The questionnaire comprised by a cluster of scales and was completed by the parent who has custody. Data supported that parent-child affective relationship, supportive co-parenting, parent's life satisfaction and the availability of supportive social groups were positively correlated to children's emotional well-being. On the other hand, pre-divorce intra-parental hostility, conflicts between the custodial parent and the child and child's feeling of rejection were related to less favourable developmental outcomes according to parental perception. The findings are discussed through the prism of the important role that factors of divorce play on the developmental process and their implications to divorce intervention programs.

Keywords: divorce, young children, emotional well-being, divorce process variables, intervention

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Δεδομένης της αυξημένης συχνότητας του αριθμού των διαζυγίων παγκοσμίως αλλά και στη χώρα μας, τα τελευταία χρόνια παρατηρείται ένα αξιοσημείωτο ενδιαφέρον αναφορικά με τον τρόπο σύνδεσης διαφόρων παραγόντων που υπεισέρχονται στο διαζύγιο των γονέων με την ψυχοκοινωνική λειτουργικότητα και ευεξία των παιδιών μετά από αυτό. Ειδικότερα, η έρευνα σε αυτό το πεδίο έχει παράξει ένα σημαντικό, αλλά διάσπαρτο σώμα εμπειρικών δεδομένων και ευρημάτων σχετικά με τους προστατευτικούς και επαινητικούς παράγοντες της διαδικασίας του διαζυγίου, ενώ φαίνεται ότι αξιοποιεί, με περιορισμένη αποτελεσματικότητα, τα ευρήματα

αυτά στο σχεδιασμό προγραμμάτων παρέμβασης εστιασμένων στα παιδιά και στους γονείς από διαζευγμένες οικογένειες.

Ο κύριος στόχος της παρούσας εργασίας ήταν η διερεύνηση της συσχέτισης ορισμένων μετρήσεων που συνδέονται με τη συναισθηματική ευεξία (π.χ. προσοχή, έλεγχος της διάθεσης, πρωτοβουλία, φιλοκοινωνική συμπεριφορά, ευαισθησία ανταπόκρισης και επικοινωνία με εξω-οικογενειακά δίκτυα) των μικρών παιδιών, ηλικίας από 4 έως 7 ετών από διαζευγμένες οικογένειες, με έναν αριθμό επιβαρυντικών ή προστατευτικών παραγόντων που περιλαμβάνονται στις διεργασίες του διαζυγίου. Στην

μελέτη συμπεριελήφθησαν ορισμένοι από τους παράγοντες οι οποίοι έχουν βιβλιογραφικά ή/και εμπειρικά βρεθεί ότι εμπλέκονται στο διαζύγιο και αφορούσαν τόσο τις συνθήκες πριν το χωρισμό (π.χ. συγκρούσεις γονέων πριν το διαζύγιο) όσο και αυτές μετά το διαζύγιο (π.χ. σχέσεις μεταξύ διαζυγμένων γονέων αλλά και του γονέα με το παιδί, συχνότητα επικοινωνίας με τον άλλο γονέα, δίκτυα υποστήριξης και ικανοποίηση του γονέα από τη ζωή μετά το διαζύγιο).

Συναισθηματική ευεξία και διαζύγιο

Το διαζύγιο δεν θα πρέπει να μελετάται ως ένα μεμονωμένο γεγονός, αλλά ως μια ακολουθία συνεχόμενων αλλαγών που επηρεάζουν τη νέα οικογενειακή πραγματικότητα. Παρόλο που διαχρονικές μελέτες, παλαιότερων δεκαετιών, υποστηρίζουν ότι το διαζύγιο μπορεί να έχει αρνητικά αποτελέσματα για την κοινωνική, συναισθηματική και γνωστική λειτουργικότητα των παιδιών, ο κύριος όγκος των σύγχρονων επιστημονικών κειμένων τείνει να καταλήγει στο ότι το διαζύγιο δεν έχει σε όλες τις περιπτώσεις των παιδιών δυσάρεστες συνέπειες ή ότι τουλάχιστον κάποια παιδιά καταφέρνουν να βγουν «σχεδόν αλώβητα» από την εμπειρία του διαζυγίου (Amato, 2001; Amato & Keith, 1991; Babalis et al., 2011; Greeff, & Van Der Merwe, 2004; Rogers, 2004; Rushena et al., 2005). Αρκετά παιδιά δείχνουν να προσαρμόζονται «υγιώς» στη νέα τους ζωή, να αναπτύσσουν ικανότητες και να ωριμάζουν ψυχολογικά επειδή έμαθαν από την εμπειρία του διαζυγίου των γονέων που βίωσαν, ενώ μια μικρή μειονότητα παιδιών μπορεί να εξακολουθεί να παρουσιάζει προβλήματα (Hetherington & Kelly, 2002).

Σε επίπεδο παρέμβασης η Wallerstein (1983) περιγράφει μια ακολουθία βημάτων προσαρμογής που χρειάζεται να διανύσει ένα παιδί ως εξής: α) να ενημερωθεί για τη ρήξη του γάμου, β) να ανακτήσει μια νέα κατεύθυνση ελευθερίας στη ζωή του και να συνεχίσει τις προηγούμενες δραστηριότητες στις οποίες συμμετείχε, γ) να διαχειριστεί το αίσθημα της απώλειας και της απόρριψης, δ) να συγχωρέσει τους γονείς, ε) να αποδεχτεί τη μονιμότητα του χωρισμού και να παραιτηθεί από την επιθυμία του για επανένωση της οικογένειας και στ) να αισθανθεί άνετα ώστε να δείξει εμπιστοσύνη σε νέες σχέσεις. Μάλιστα, η παραπάνω διαδικασία είναι κρίσιμη για τα μικρά παιδιά καθώς συχνά αισθάνονται υπεύθυνα για το διαζύγιο των γονέων και έχουν ελπίδες για επανασύνδεση (Hetherington, 1989). Η επιτυχής ολοκλήρωση αυτών των σταδίων στα παιδιά, η οποία θα τους επιτρέψει, με μεγαλύτερες πιθανότητες, να διαγράψουν μια υγιή αναπτυξιακή πορεία, εξαρτάται από ποικίλους παράγοντες όπως για παράδειγμα, οι δεξιότητες αντιμετώπισης των παιδιών, η διαθεσιμότητα υποστηρικτικών πηγών στα παιδιά κ.ά. Υπό αυτή την έννοια, οι οικογενειακές διεργασίες που συμβαίνουν πριν και μετά το διαζύγιο αναδύονται ως σημαντικές και κρίσιμες μεταβλητές για την ψυχική ευεξία των παιδιών. Συνεπώς, αντί να διερωτόμαστε αν το διαζύγιο επηρεάζει τα παιδιά καταλληλότερη ερώτηση θα ήταν με ποιόν τρόπο και υπό ποιες συνθήκες επιδρά το διαζύγιο στα παιδιά είτε θετικά είτε αρνητικά.

Επαπειλητικοί και προστατευτικοί παράγοντες

Μεγάλος αριθμός ερευνών επιχείρησε να αναδείξει είτε τους παράγοντες που φαίνεται να υπομονεύουν την ομαλή προσαρμογή των παιδιών στο διαζύγιο, αυξάνοντας τον κίνδυνο εμφάνισης μη επιθυμητών συμπεριφορών ή δυσχερειών, είτε αυτούς που λειτουργούν προστατευτικά, προάγοντας την ανθεκτικότητα των παιδιών (Amato, 2000, 2001; Hetherington & Stanley-Hagan, 1999; Kelly & Emery, 2003; Χατζηχρήστου και συν., 2014). Στον Πίνακα 1 συνοψίζονται οι κυριότεροι από τους παράγοντες που έχουν ερευνητικά βρεθεί ότι παρεμποδίζουν ή διευκολύνουν την προσαρμογή των παιδιών και των εφήβων στο διαζύγιο και κατόπιν, αναλύονται αυτοί που συμπεριελήφθησαν στην παρούσα μελέτη.

(παράθεση Πίνακα 1, σελ. 114)

Συγκρούσεις πριν το διαζύγιο

Οι συγκρούσεις μεταξύ των γονέων κατά την περίοδο του έγγαμου βίου τους είναι ένας από τους παράγοντες που έχει διερευνηθεί εκτενώς στην βιβλιογραφία και έχει διαπιστωθεί ότι συνδέεται σταθερά με την προσαρμογή και την ψυχική ευεξία των παιδιών μετά το διαζύγιο (Emery, 1999; Grych, 2005; Hetherington & Stanley-Hagan, 1999; Oppawsky, 2000). Συγκεκριμένα, η σχετική διεθνής έρευνα έχει δείξει ότι παιδιά από συγκρουσιακά περιβάλλοντα, ακόμα και μετά το διαζύγιο των γονέων, παρουσιάζουν: α) παθολογικές εξωτερικευμένες και εσωτερικευμένες αντιδράσεις (π.χ. επιθετικότητα, παρορμητικότητα, άγχος, συναισθηματικές δυσκολίες, κατάθλιψη, απόσυρση), β) συναισθηματική αναστάτωση και μειωμένη ικανότητα αυτορρύθμισης, γ) δυσκολίες σε κοινωνικές δεξιότητες και στις σχέσεις τους με ομηλικούς, δ) κλινικές ή ψυχοσωματικές εκδηλώσεις, ε) ενοχή και χαμηλή αυτοεκτίμηση, στ) δυσκολίες στη μάθηση ή μειωμένη σχολική επίδοση και ζ) ανασφαλή/αποδιοργανωμένο τύπο δεσμού (Cumming & Davies, 1994; Kelly, 2000; Leon, 2003; McIntosh et al., 2009; Morris & West, 2001; Pruett et al., 2003).

Επιπροσθέτως, οι συγκρούσεις των γονέων πριν και μετά το χωρισμό, επηρεάζουν, είτε άμεσα είτε έμμεσα, και τη λειτουργικότητα της οικογένειας (Grych & Fincham, 1990). Συγκεκριμένα, διαπιστώθηκε ότι οι γονείς που έρχονται συχνά σε ρήξη μεταξύ τους α) παρουσιάζουν μειωμένη αποτελεσματικότητα στην άσκηση του γονικού τους ρόλου, β) πιο αρνητική σχέση με τα παιδιά τους, γ) είναι λιγότερο συνεπείς στους κανόνες επιβολής της πειθαρχίας και λιγότερο διαθέσιμοι στα παιδιά, δ) παρέχουν αρνητικά πρότυπα αλληλεπίδρασης (π.χ. αντιπαλότητας, επιθετικότητας), ε) υιοθετούν και μεταδίδουν μη αποτελεσματικές στρατηγικές επικοινωνίας ή/και επίλυσης των συγκρούσεων, στ) θέτουν τα παιδιά στο μέσο των διαφωνιών και, τέλος, ζ) αντιστρέφουν τους ρόλους στην οικογένεια καθώς αναμένουν να λάβουν υποστήριξη /φροντίδα οι ίδιοι από τα παιδιά τους (Grych, 2005; Sturge-Apple et al., 2008).

Αναφορικά με τις αλλαγές του διαζυγίου ο Τάνταρος (2011) επισημαίνει ότι οι διαφωνίες και οι συγκρούσεις μεταξύ των γονέων έχουν συσχετιστεί με τη μειωμένη ποιότητα στη γονικότητα, την αρνητική επίδραση στην

ευεξία του παιδιού, στη σχολική του επίδοση και τις σχέσεις του με φίλους, ιδίως όταν δεν υπάρχουν εναλλακτικές πηγές υποστήριξης. Οι συνέπειες για τα παιδιά φαίνεται να είναι πιο δυσμενείς όταν οι συγκρούσεις των γονέων αφορούν θέματα ανατροφής των παιδιών, περιέχουν σωματική βία, απειλές ή κακοποίηση και συμβαίνουν ενώπιον τους (Booth & Amato, 2001; Kelly & Emery, 2003; Mackay, 2005; Pedro-Carroll, 2001). Από την άλλη, υποστηρίζεται ότι τα παιδιά τα οποία προσλαμβάνουν το γάμο των γονέων τους ως ιδιαίτερα συγκρουσιακό παρουσιάζουν, μακροχρόνια, πιο θετικά αναπτυξιακά αποτελέσματα όταν οι γονείς τους χωρίσουν παρά αν παραμείνουν μαζί (Amato & Booth, 1996; Hanson, 1999; Hetherington, 1999). Σε έρευνα των Booth και Amato (2001) τα παιδιά με υψηλά ποσοστά κατάθλιψης και άγχους είχαν είτε γονείς με χαμηλές συγκρούσεις που είναι διαζευγμένοι είτε γονείς με υψηλές συγκρούσεις που παραμένουν μαζί. Τέλος, υποστηρίζεται ότι τα παιδιά παρουσιάζουν καλύτερη προσαρμογή όταν οι συγκρούσεις των γονέων λήγουν με το διαζύγιο παρά όταν επεκτείνονται στις σχέσεις μεταξύ των διαζευγμένων γονέων (Hetherington, 1999).

Ποιότητα της σχέσης γονέα-παιδιού

Στη σχετική ερευνητική βιβλιογραφία η ποιότητα της σχέσης γονέα-παιδιού δείχνει να κατέχει σημαντικό ρόλο για την ψυχο-κοινωνική ανάπτυξη του παιδιού μετά το διαζύγιο (Golombok, 2000; Hakvoort et al., 2011; Lansford, 2009; Rogers, 2004). Πληθώρα ερευνών υποστηρίζουν ότι η ύπαρξη σχέσης με τουλάχιστον τον έναν γονέα κρίνεται σημαντική και αναγκαία καθώς ο ρόλος που διαδραματίζει είναι πολλαπλός: α) καθιστά το παιδί ανθεκτικό και διευκολύνει τη προσαρμογή του μετά το χωρισμό, β) το προφυλάσσει από μια όχι και τόσο υποστηρικτική σχέση με τον άλλον γονέα, γ) το προστατεύει από τους στρεσογόνους παράγοντες του διαζυγίου, όπως για παράδειγμα η εμπλοκή στις γονικές συγκρούσεις, δ) μετριάζει την αρνητική επίδραση που τυχόν έχει η οικογενειακή αστάθεια στα παιδιά, ε) αυξάνει το αίσθημα ασφάλειας του παιδιού, στ) μειώνει τους φόβους και ζ) μεταδίδει το μήνυμα ότι υπάρχει διαθέσιμη βοήθεια/υποστήριξη.

Συμπληρωματικά των παραπάνω, η τυπολογία του γονέα παραμένει μια κρίσιμη παράμετρος. Ανεξαρτήτως του τύπου της οικογένειας, αυθεντικοί γονείς που είναι στοργικοί, υποστηρικτικοί, επικοινωνιακοί, ανταποκρίνονται υπεύθυνα στις ανάγκες των παιδιών, επιβλέπουν τις δραστηριότητές τους και επιβάλλουν με συνέπεια όρια και κανόνες πειθαρχίας παρέχουν ένα ιδανικό περιβάλλον για την υγιή ανάπτυξη των παιδιών (Τάνταρος, 2011).

Σχέσεις μεταξύ των διαζευγμένων γονέων

Παρατηρείται ότι κάποια διαζευγμένα ζευγάρια εγκαθιδρύουν συνεργατικές σχέσεις μεταξύ τους, ορισμένα βρίσκονται σε διαρκή διαμάχη ακόμα και ενώπιον των παιδιών και κάποια άλλα είναι εντελώς αποξενωμένα, τόσο ως γονείς όσο και ως πρώην σύζυγοι (Baum, 2003). Μεταξύ των παραγόντων που έχουν μελετηθεί από τη διεθνή βιβλιογραφία και έχουν

βρεθεί ότι διευκολύνουν την προσαρμογή των παιδιών μετά το διαζύγιο είναι η «καλή» σχέση μεταξύ των πρώην συζύγων (Hetherington & Stanley-Hagan, 1999). Αυτή προϋποθέτει, από τη μία ικανοποιητικά επίπεδα επικοινωνίας και συνεργασίας (π.χ. για θέματα που αφορούν τη συχνότητα των επισκέψεων του άλλου γονέα, το μοίρασμα των ευθυνών και τις αποφάσεις για την ανατροφή των παιδιών), αμοιβαία υποστήριξη ή σεβασμό, και από την άλλη την ελάχιστη δυνατή αντιπαράθεση ανάμεσα στους διαζευγμένους γονείς, παραγκώνιση ή υποτίμηση του ενός γονέα από τον άλλον (McIntosh, 2003; Nunes-Costa et al., 2009). Ορισμένοι από τους παράγοντες που προβλέπουν την ανάπτυξη σχέσεων συνεργασίας μεταξύ των γονέων είναι: α) ο χρόνος από τη στιγμή του διαζυγίου, β) η απόσταση (π.χ. λόγω μετακόμισης) μεταξύ των νοικοκυριών των γονέων, γ) το μορφωτικό και το κοινωνικο-οικονομικό επίπεδό τους, δ) μια νέα σχέση ή ο νέος γάμος των γονέων και ε) η ηλικία ή/και ο αριθμός των παιδιών της οικογένειας (Ahrons & Tanner, 2003; Kelly & Lamb, 2000; Maccoby, 1992).

Μια υποστηρικτική και συνεργατική σχέση μεταξύ των συν-κηδεμόνων συνδέεται με πιο ομαλή προσαρμογή στα παιδιά, υψηλότερη αποτελεσματικότητα των γονέων στο ρόλο τους (π.χ. ικανοποίηση των αναγκών, συνέπεια και τήρηση των κανόνων) και πιο θετική αλληλεπίδραση μεταξύ τους (Baum, 2003; Linker et al., 1999). Επιπροσθέτως, ευρήματα υποστηρίζουν ότι τα παιδιά παρουσιάζουν λιγότερα προβλήματα συμπεριφοράς ή εσωτερικευμένες αντιδράσεις όταν οι γονείς συνεργάζονται μεταξύ τους μετά το διαζύγιο, υποστηρίζουν ο ένας τον άλλον στο γονικό τους ρόλο και επιλύουν αποτελεσματικά τις διαφωνίες τους μέσω συμβιβασμού και διαπραγμάτευσης παρά όταν σχετίζονται εχθρικά μεταξύ τους (Adamsons & Pasley, 2006). Απεναντίας, η εχθρότητα και η έλλειψη συνεργασίας μεταξύ των γονέων μετά το διαζύγιο είναι δυο από τους παράγοντες που σταθερά συνδέονται με χαμηλές, αναπτυξιακά, μετρήσεις για τα παιδιά (Amato, 2000). Συγκεκριμένα, σχετίζονται με χαμηλές σχολικές επιδόσεις, μειωμένες κοινωνικές δεξιότητες, αυξημένες εσωτερικευμένες και εξωτερικευμένες αντιδράσεις, ψυχο-σωματικά συμπτώματα, χαμηλή αυτο-πεποίθηση, κατάθλιψη, απόσυρση και έλλειψη διάθεσης για επικοινωνία (Kelly, 2000; Morris & West, 2001; Pruett et al., 2003).

Επικοινωνία με τον άλλο γονέα

Τα εμπειρικά ευρήματα ως προς τη διερεύνηση της σύνδεσης ανάμεσα στην επικοινωνία με τον γονέα που δεν έχει την επιμέλεια και την προσαρμογή των παιδιών μετά το διαζύγιο εμφανίζουν ασυμφωνίες και αντιφάσεις (Hirke et al., 2002). Κάποιες μελέτες δεν βρήκαν ύπαρξη σχέσης μεταξύ της συχνότητας της επικοινωνίας με τον πατέρα και της προσαρμογής των παιδιών (Nord & Zill, 1996). Μια άλλη γραμμή ερευνών υποστηρίζει ότι η επικοινωνία πατέρα-παιδιού έχει σημαντική επίδραση στην ψυχο-κοινωνική λειτουργικότητα του παιδιού (Amato & Gilbreth, 1999), καθώς από τη μία ανακουφίζει τις μητέρες, οι οποίες μοιράζονται τα καθήκοντα και τις ευθύνες, και από την

άλλη ωφελεί συναισθηματικά και τους ίδιους τους πατέρες.

Παρατηρείται μια σταδιακή έκπτωση στην εμπλοκή των πατέρων αμέσως μετά τη ρήξη του γάμου και πολλοί αναφέρουν μειωμένες αλληλεπιδράσεις με τα παιδιά τους τον πρώτο χρόνο μετά το διαζύγιο (Cheadle et al., 2010). Οι παράγοντες που έχουν βρεθεί ότι ενισχύουν την διατήρηση της επαφής με τον πατέρα είναι: α) η κοινή επιμέλεια -όπου και οι δυο γονείς μοιράζονται τις ευθύνες για την ανατροφή των παιδιών, β) το υψηλό μορφωτικό επίπεδο και το εισόδημα του γονέα που δεν έχει την επιμέλεια, γ) οι μειωμένες συγκρούσεις και η συνεργασία μεταξύ των διαζευγμένων συζύγων τα οποία δύναται να προβλέψουν το χρόνο που τα παιδιά περνούν με το πατέρα και δ) η οικονομική υποστήριξη και η συμβολή του πατέρα στη κάλυψη των αναγκών των παιδιών (Ahrons & Tanner, 2003. Juby et al., 2007. Peters & Ehrenberg, 2008). Από την άλλη, αναδεικνύονται παράγοντες που λειτουργούν ανασταλτικά στην επικοινωνία παιδιού-πατέρα, όπως για παράδειγμα: α) ο ασαφής και αδιευκρίνιστος γονικός ρόλος αυτού που δεν έχει την επιμέλεια, β) ο νέος γάμος του πατέρα ή της μητέρας, γ) η γεωγραφική απόσταση μεταξύ του πατέρα και του παιδιού μετά το διαζύγιο (π.χ. μετακόμιση/αλλαγή πόλης), δ) η στάση των μητέρων ως προς την εμπλοκή του πατέρα, ε) ο θυμός και η ψυχική ευαλωτότητα ορισμένων παιδιών ενάντια στους γονείς και στ) οι δικαστικοί διακανονισμοί και οι ρυθμίσεις για το πρόγραμμα των επισκέψεων (Amato & Sobolewski, 2004; Braver et al., 2003; Kelly & Lamb, 2003).

Τέλος, οι Amato και Gilbreth (1999) υποστηρίζουν ότι η βέλτιστη προσαρμογή των παιδιών δεν σχετίζεται τόσο με τη συχνότητα των επισκέψεων αλλά ιδίως με τον ενεργό γονικό ρόλο, την οικονομική υποστήριξη, τις αυθεντικές γονικές πρακτικές και την συναισθηματική εγγύτητα με το παιδί. Συνεπώς οι υποθέσεις για τη σχέση της επικοινωνίας με τον γονέα που δεν έχει την επιμέλεια και της ψυχικής λειτουργικότητας των παιδιών είναι επισφαλείς χωρίς να συνεξεταστούν οι συμπεριφορές μεταξύ του πατέρα και του παιδιού, τα συναισθήματα των παιδιών σχετικά με τις επισκέψεις, ή το περιβάλλον μέσα στο οποίο συμβαίνουν.

Δίκτυα κοινωνικής υποστήριξης

Η προστατευτική επίδραση των δικτύων κοινωνικής υποστήριξης στη διαζευγμένη οικογένεια έχει αποτελέσει αντικείμενο εκτενούς έρευνας (Amato, 2000; Chen & George, 2005; Kelly & Emery, 2003). Συγκεκριμένα, η κοινωνική υποστήριξη έχει βρεθεί ότι: α) ανακουφίζει από το γονικό στρες, β) προφυλάσσει τα παιδιά από τα αρνητικά του αποτελέσματα γ) συμβάλει στη μείωση των εξωτερικευμένων προβλημάτων συμπεριφοράς και δ) προάγει την ανθεκτικότητα της οικογένειας (Greeff & Van Der Merwe, 2004). Η υποστήριξη μπορεί να παρέχεται από τους γονείς, από τα μέλη της ευρύτερης οικογένειας, τους ομηλικούς, τους εκπαιδευτικούς κ.ά.

Διάφορα συναφή ευρήματα ενισχύουν και εμπλουτίζουν τα παραπάνω δεδομένα. Για παράδειγμα, έχει βρεθεί ότι τα παιδιά από διαζευγμένες οικογένειες που διαθέτουν περισσότερα

δίκτυα κοινωνικής υποστήριξης βαθμολογούνται χαμηλότερα σε μετρήσεις δυσκολιών προσαρμογής και άγχους, ενώ υψηλότερα στην ευχέρεια της έκφρασης των συναισθημάτων τους για το διαζύγιο και στην ικανότητα αντιμετώπισης στρεσογόνων καταστάσεων (Cowen et al., 1990). Επιπλέον, η υποστήριξη από τους παιδαγωγούς συνδέθηκε με υψηλότερα γνωστικά και κοινωνικά επιτεύγματα για τα παιδιά (Leon, 2003).

Ικανοποίηση γονέα που έχει την επιμέλεια από τη ζωή

Παρόλο που η διεθνής βιβλιογραφία συμφωνεί ότι η ψυχική υγεία και ευεξία του διαζευγμένου γονέα επηρεάζει ακολούθως την προσαρμογή του παιδιού (Dreman, 2000; Kelly, 2000; Lansford, 2009; Wood et al., 2004), ο παράγοντας της ικανοποίησης από τη ζωή του γονέα που έχει την επιμέλεια δεν έχει επαρκώς μελετηθεί. Σε αυτό που συγκλίνουν τα ευρήματα των ερευνών είναι ότι όσο πιο καλά προσαρμοσμένοι και υποστηρικτικοί είναι οι γονείς μετά το διαζύγιο και όσο περισσότερο νιώθουν ότι ελέγχουν τη ζωή τους τόσο υψηλότερη είναι η συναισθηματική ευεξία των παιδιών. Η υγιής ψυχολογική προσαρμογή του γονέα που έχει την επιμέλεια μετά το διαζύγιο προστατεύει το παιδί από τις δυσχέρειες στο περιβάλλον του (Dreman, 2000). Ανακεφαλαιώνοντας, η καλή ψυχική κατάσταση των γονέων, το αυθεντικό γονικό στυλ, η συνεργατικότητα ως προς την ανατροφή των παιδιών, τα χαμηλά επίπεδα συγκρούσεων και η κοινωνική υποστήριξη φαίνεται ότι σχετίζονται, μεταξύ άλλων παραγόντων, με θετικά αναπτυξιακά αποτελέσματα για τα παιδιά και λιγότερες δυσκολίες προσαρμογής στα παιδιά από διαζευγμένες οικογένειες (Kelly, 2000).

ΜΕΘΟΔΟΣ & ΥΛΙΚΟ

Συμμετέχοντες: Στην έρευνα συμμετείχαν 130 γονείς, από αντιπροσωπευτικές περιοχές της Ελλάδας (π.χ. Αθήνα, Θεσσαλονίκη, Πάτρα, Κρήτη), οι οποίοι βρισκόταν σε διάσταση ή είχαν πάρει διαζύγιο τουλάχιστον ένα χρόνο πριν τη διεξαγωγή της. Στην πλειονότητά τους (N=114) ο βασικός πάροχος των πληροφοριών ήταν οι μητέρες που είχαν την επιμέλεια των παιδιών. Ο μέσος όρος ηλικίας των παιδιών ήταν τα 5.7 έτη (εύρος: 3.6 - 7.25 έτη), ενώ ως προς το φύλο των παιδιών τα 74 ήταν αγόρια (56.9%) και τα 56 ήταν κορίτσια (43.1%).

Όπου οι γονείς προχώρησαν στη νομική λύση του γάμου (N= 118), στο 62.7% των συνολικών περιπτώσεων το διαζύγιο ήταν συναινετικό ενώ στο 37.3% ήταν διαζύγιο κατ' αντιδικία. Όσον αφορά το χρονικό διάστημα που είχε περιέλθει από τη λύση του αυτό εκτιμάται, κατά μέσο όρο στα τρία χρόνια (μ.ο=36.02 μήνες, τ.α.= 23.68, εύρος: 11 μήνες έως 8 χρόνια).

Ερευνητικά εργαλεία: Η συλλογή των δεδομένων πραγματοποιήθηκε μέσω της χορήγησης ερωτηματολογίου, για την κατασκευή του οποίου αξιοποιήθηκε ένα σύνολο ερευνητικών εργαλείων τα οποία εντοπίστηκαν στη συναφή βιβλιογραφία και είτε χρησιμοποιήθηκαν αυτούσια είτε προσαρμόστηκαν ώστε να ανταποκρίνονται στην ελληνική πραγματικότητα (βλ. Πίνακα 2).

(παράθεση πίνακα 2, σελ. 115)

ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ

Για την ανάλυση των δεδομένων, όσον αφορά την συναισθηματική ευεξία ελήφθησαν υπόψη ξεχωριστά οι έξι παράγοντες που περιλαμβάνονται στην κλίμακα ΣΕΠ (προσοχή/ επιμονή/ συγκέντρωση, έλεγχος διάθεσης και συμπεριφοράς, πρωτοβουλία, φιλοκοινωνική συμπεριφορά & επικοινωνία, ευαισθησία ανταπόκρισης, επικοινωνία-συνεργασία με σχολείο). Όσον αφορά τις συνθήκες του διαζυγίου μελετήθηκαν τα ακόλουθα: (i) οι γονικές συγκρούσεις πριν το διαζύγιο, (ii) η ποιότητα της σχέσης του παιδιού με τον γονέα που έχει την επιμέλεια (συγκρούσεις γονέα-παιδιού, γονική στοργή-οργή/τιμωρία, συναισθηματική εγγύτητα, επικοινωνία γονέα-παιδιού και απόρριψη), (iii) η συχνότητα της επικοινωνίας με τον γονέα που δεν έχει την επιμέλεια, (iv) οι σχέσεις μεταξύ των διαζευγμένων συζύγων, (v) τα δίκτυα κοινωνικής υποστήριξης και (vi) η ικανοποίηση του από τη ζωή. Μεταξύ των παραγόντων αυτών πραγματοποιήθηκαν έλεγχοι συσχέτισεων (βλ. Πίνακα 3) με τη χρήση του συντελεστή συσχέτισης r του Pearson ο οποίος αφενός μετρά την ύπαρξη κάποιας γραμμικής σχέσης μεταξύ των μεταβλητών και αφετέρου δίνει στοιχεία για την κατεύθυνση ή τον προσανατολισμό (θετικό-αρνητικό) και την ένταση αυτής της σχέσης (Howitt & Cramer, 2010).

(παράθεση πίνακα 3, σελ. 116)

(i) Οι γονικές συγκρούσεις πριν το διαζύγιο σημείωσαν ασθενείς αλλά στατιστικά σημαντικές αρνητικές συσχέτισεις με τον έλεγχο της διάθεσης/ αυτορρύθμιση [$r_{(107)}=-0.30$, $p<0.01$], τη φιλοκοινωνική συμπεριφορά [$r_{(101)}=-0.27$, $p<0.01$] και την ευαισθησία ανταπόκρισης [$r_{(110)}=-0.26$, $p<0.01$]. Φάνηκε, δηλαδή, ότι όσο πιο χαμηλό ήταν το επίπεδο συγκρούσεων των γονέων πριν το διαζύγιο τόσο περισσότερο τα παιδιά θεωρήθηκαν ικανά από τους γονείς να ελέγξουν και να ρυθμίσουν την διάθεσή τους, να επιδείξουν φιλοκοινωνικές συμπεριφορές και να ανταποκριθούν με ευαισθησία στις διαπροσωπικές σχέσεις με τους σημαντικούς άλλους.

(ii) Ως προς τις διαστάσεις της ποιότητας της σχέσης γονέα-παιδιού που εξετάστηκαν τα αποτελέσματα των αναλύσεων έδειξαν τα εξής:

α) Οι συγκρούσεις μεταξύ γονέα-παιδιού συσχετίζονται αρνητικά με τέσσερις παράγοντες του ΣΕΠ, και συγκεκριμένα, με την προσοχή/επιμονή/συγκέντρωση [$r_{(114)}=-0.27$, $p<0.01$], τον έλεγχο της διάθεσης [$r_{(122)}=-0.28$, $p<0.01$], τη φιλοκοινωνική συμπεριφορά [$r_{(112)}=-0.20$, $p<0.05$] και την ευαισθησία ανταπόκρισης [$r_{(124)}=-0.31$, $p<0.01$]. Τα ευρήματα δείχνουν ότι όσο λιγότερες είναι οι συγκρούσεις μεταξύ του γονέα που έχει την επιμέλεια και του παιδιού τόσο περισσότερο το παιδί ανταποκρίνεται με ευαισθησία στις διαπροσωπικές του

σχέσεις, παραμένει συγκεντρωμένο, ελέγχει τη διάθεσή του και εκδηλώνει θετικές κοινωνικά συμπεριφορές.

β) Αντίθετα, η έκφραση στοργής παρουσιάζει χαμηλή αλλά θετική συσχέτιση με τους περισσότερους παράγοντες του ΣΕΠ. Πιο συγκεκριμένα, όσο περισσότερα θετικά συναισθήματα εκφράζουν οι γονείς στα παιδιά τους (π.χ. περισσότερες εκδηλώσεις στοργής και λιγότερες τιμωρητικές συμπεριφορές) τόσο περισσότερο εκτιμούν ότι εκείνα ανταποκρίνονται με ευαισθησία στις σχέσεις με τους άλλους, αυτορρυθμίζουν τη διάθεσή τους, συγκεντρώνουν την προσοχή τους, επιδεικνύουν φιλοκοινωνική συμπεριφορά και αναλαμβάνουν πρωτοβουλία.

γ) Υψηλότερα επίπεδα συναισθηματικής εγγύτητας γονέα-παιδιού σχετίζονται θετικά με συχνότερη συνεργασία σχολείου-οικογένειας [$r_{(124)}=0.26$, $p<0.01$]. Με άλλα λόγια, όσο πιο στενή αντιλαμβάνονται οι γονείς τη σχέση τους με το παιδί τους τόσο περισσότερο επικοινωνούν και συνεργάζονται με το σχολείο και τους εκπαιδευτικούς του παιδιού.

δ) Ομοίως, καλύτερη επικοινωνία γονέα-παιδιού σχετίζεται θετικά με μεγαλύτερη ευαισθησία ανταπόκρισης των γονέων [$r_{(123)}=0.27$, $p<0.01$] και συχνότερη συνεργασία σχολείου-οικογένειας [$r_{(125)}=0.31$, $p<0.01$]. Δηλαδή, όσο πιο καλή επικοινωνία διατηρούν οι γονείς με το παιδί τόσο περισσότερο επικοινωνούν και συνεργάζονται με το σχολείο και τους εκπαιδευτικούς και ανταποκρίνονται με μεγαλύτερη ευαισθησία στις ανάγκες του παιδιού.

ε) Τέλος, το αίσθημα απόρριψης από τον γονέα παρουσιάζει αρνητική συσχέτιση σχεδόν με όλους τους παράγοντες του ΣΕΠ (εκτός από την επικοινωνία με το σχολείο), οι τιμές των οποίων, κυμαίνονται από ασθενείς έως μέτριες. Πιο συγκεκριμένα, όσο λιγότερη απόρριψη εκφράζουν οι γονείς προς τα παιδιά τους τόσο πιο θετικές φιλοκοινωνικές συμπεριφορές επιδεικνύουν τα παιδιά καθώς και μεγαλύτερο έλεγχο της διάθεσής τους. Επίσης, όσο λιγότερη απόρριψη προσλαμβάνουν τα παιδιά από τους γονείς τους τόσο περισσότερο παίρνουν τα ίδια πρωτοβουλία, ανταποκρίνονται με ευαισθησία στο κοινωνικό κάλεσμα των άλλων και έχουν καλύτερη προσοχή/συγκέντρωση/επιμονή.

(iii) Από τον έλεγχο συσχέτισεων μεταξύ της συχνότητας της επικοινωνίας με τον γονέα που δεν έχει την επιμέλεια και των έξι παραγόντων της συναισθηματικής δεν διαπιστώθηκε η ύπαρξη στατιστικά σημαντικής συσχέτισης παρά μόνο με την ευαισθησία ανταπόκρισης [$r_{(124)}=0.18$, $p=0.05$]. Πιο συγκεκριμένα, όσο συχνότερη είναι η επικοινωνία του παιδιού με τον γονέα που δεν έχει την επιμέλεια τόσο περισσότερο, κατά την εκτίμηση του άλλο γονέα, το παιδί ανταποκρίνεται με μεγαλύτερη ευαισθησία στις συναναστροφές του με τους άλλους.

(iv) Τα ευρήματα των αναλύσεων έδειξαν θετικές, αλλά ασθενείς συσχέτισεις μεταξύ των σχέσεων των διαζευγμένων γονέων με τη φιλοκοινωνική συμπεριφορά [$r_{(103)}=0.32$, $p<0.01$] και τον έλεγχο της διάθεσης [$r_{(111)}=0.21$, $p<0.05$]. Πιο συγκεκριμένα, όσο

πιο θετικές είναι οι σχέσεις μεταξύ των διαζευγμένων συζύγων τόσο περισσότερες φιλοκοινωνικές συμπεριφορές εκδηλώνουν τα παιδιά καθώς και μεγαλύτερη ικανότητα αυτορρύθμισης.

(v) Οι αναλύσεις έδειξαν την ύπαρξη θετικής συσχέτισης μεταξύ των δικτύων κοινωνικής υποστήριξης με τον έλεγχο της διάθεσης/αυτορρύθμιση [$r_{(115)}= 0.40, p<0.01$], την πρωτοβουλία [$r_{(107)}= 0.25, p<0.05$], την φιλοκοινωνική συμπεριφορά [$r_{(106)}= 0.25, p<0.05$], την ευαισθησία ανταπόκρισης [$r_{(117)}= 0.22, p<0.05$], την ικανότητα για συγκέντρωση της προσοχής [$r_{(108)}= 0.21, p<0.05$], και την επικοινωνία με εξω-οικογενειακά πλαίσια [$r_{(118)}= 0.18, p<0.05$]. Φαίνεται ότι, όσο μεγαλύτερη υποστήριξη λαμβάνει η διαζευγμένη οικογένεια από τα κοινωνικά της δίκτυα τόσο οι γονείς εκτιμούν ότι τα παιδιά παρουσιάζουν καλύτερο έλεγχο της διάθεσής τους, φιλοκοινωνικές συμπεριφορές, υψηλότερη συγκέντρωση της προσοχής τους και περισσότερες πρωτοβουλίες. Όσον αφορά στους γονείς αυτοί δείχνουν μεγαλύτερη ευαισθησία στις ανάγκες των παιδιών τους και έχουν καλύτερη συνεργασία με το σχολείο. Συνεπώς, όσα περισσότερα δίκτυα κοινωνικής υποστήριξης αισθάνονται οι διαζευγμένες οικογένειες ότι τους περιβάλλουν τόσο πιο θετικά φαίνεται να είναι τα αποτελέσματα για τα παιδιά ως προς την συναισθηματική τους ευεξία.

(vi) Τέλος, βρέθηκε ότι υπάρχει θετική συσχέτιση μεταξύ της ικανοποίησης που νιώθει ο γονέας από τη ζωή με τον έλεγχο της διάθεσης/αυτορρύθμιση [$r_{(89)}= 0.49, p<0.01$], την φιλοκοινωνική συμπεριφορά [$r_{(83)}= 0.40, p<0.01$], την πρωτοβουλία [$r_{(83)}= 0.39, p<0.01$], την ικανότητα για συγκέντρωση της προσοχής [$r_{(84)}= 0.37, p<0.01$] και την ευαισθησία ανταπόκρισης [$r_{(91)}= 0.31, p<0.01$]. Πιο συγκεκριμένα, όσα περισσότερο ικανοποιημένος από τη ζωή νιώθει ο γονέας που έχει την επιμέλεια τόσο περισσότερο εκτιμά ότι το παιδί του έχει καλύτερη ικανότητα συγκέντρωσης της προσοχής του και αποτελεσματικότερο έλεγχο της διάθεσής του, παίρνει περισσότερες πρωτοβουλίες, παρουσιάζει περισσότερες θετικές διαπροσωπικές και κοινωνικές συμπεριφορές και ανταποκρίνεται με μεγαλύτερη ευαισθησία στις συναναστροφές του με τους άλλους.

ΣΥΖΗΤΗΣΗ- ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ:

Η παρούσα μελέτη επεδίωξε να αναδείξει τη σύνδεση της συναισθηματικής ευεξίας των μικρών παιδιών από διαζευγμένες οικογένειες με ορισμένους παράγοντες της διαδικασίας του διαζυγίου που αφορούσαν τόσο το παιδί όσο και το περιβάλλον στο οποίο ζει και μεγαλώνει. Με βάση τα αποτελέσματα της ανάλυσης που προέκυψαν όσον αφορά τους παράγοντες που φάνηκε ότι συνδέονται με τη συναισθηματική ευεξία των μικρών παιδιών τουλάχιστον ένα χρόνο μετά το διαζύγιο καταλήξαμε, συνοπτικά, στα ακόλουθα συμπεράσματα:

Σημειώθηκαν θετικές συσχετίσεις μεταξύ κάποιων εκ των παραγόντων της συναισθηματικής ευεξίας με την έκφραση στοργής και την καλή επικοινωνία του γονέα με το παιδί, καθώς και αρνητικές συσχετίσεις με τις συγκρούσεις των γονέων πριν το διαζύγιο και το αίσθημα απόρριψης του παιδιού από το γονέα που έχει την επιμέλεια.

Οι σχέσεις μεταξύ των διαζευγμένων γονέων και η επικοινωνία του παιδιού με τον άλλον γονέα, φάνηκε ότι σχετίζονται θετικά με την ικανότητα αυτορρύθμισης και την κοινωνική επάρκεια των μικρών παιδιών, όπως η εκδήλωση φιλοκοινωνικών συμπεριφορών και η ευαισθησία ανταπόκρισης των άλλων στις ανάγκες τους.

Τα δίκτυα κοινωνικής υποστήριξης και η ικανοποίηση του γονέα που έχει την επιμέλεια από τη ζωή, παρουσίασαν θετική συσχέτιση με την συναισθηματική ευεξία των παιδιών.

Τα ευρήματα συμφωνούν με αυτά και άλλων ερευνών. Για παράδειγμα, σε μια επισκόπηση ερευνών οι Gatley και Schwebel (1991) υποστηρίζουν ότι η προσαρμογή και ευεξία των παιδιών σχετίζεται με: α) το φύλο και την ηλικία του παιδιού τη στιγμή του διαζυγίου, β) την ιδιοσυγκρασία, την έδρα ελέγχου, τις διαπροσωπικές ικανότητες και το επίπεδο των δεξιοτήτων αντιμετώπισης των παιδιών, γ) την ποσότητα των γονικών σχέσεων πριν, κατά τη διάρκεια και μετά το διαζύγιο και τις μεταξύ τους συγκρούσεις, δ) την ποιότητα της σχέσης γονέα-παιδιού, ε) την σωματική και ψυχική υγεία της μητέρας, στ) το είδος των δικαστικών ρυθμίσεων για την κηδεμονία ή την επιμέλεια, ζ) το νέο γάμο του γονέα, η) τον αριθμό των σημαντικών αλλαγών ζωής μετά το διαζύγιο, θ) το μέγεθος της μείωσης του εισοδήματος στην διαζευγμένη οικογένεια και ι) τη διαθέσιμη κοινωνική υποστήριξη στα παιδιά και στους γονείς.

Σύμφωνα με τον Amato (2000) οι συνθήκες εκείνες που συνδέονται με το διαζύγιο και οι οποίες μπορεί να έχουν αρνητικές επιπτώσεις στην περαιτέρω ανάπτυξη των παιδιών είναι: η εχθρότητα και η έλλειψη συνεργασίας μεταξύ των διαζευγμένων γονέων, το να γίνονται τα παιδιά αυτόπτες μάρτυρες στις συγκρούσεις των γονέων ή να νιώθουν ότι βρίσκονται στη μέση των διαμαχών, οι οικονομικές δυσκολίες που μπορεί να απορρέουν από το ασταθές εισόδημα του γονέα που έχει την επιμέλεια, το αίσθημα ενοχής στα παιδιά για την ευθύνη του διαζυγίου και τα στρεσογόνα γεγονότα ζωής (π.χ. αλλαγή κατοικίας). Στον αντίποδα, στους βασικότερους παράγοντες που έχουν βρεθεί ότι σχετίζονται με την καλή προσαρμογή του παιδιού μετά το διαζύγιο συγκαταλέγονται οι εξής: η εξασφάλιση των λιγότερων αλλαγών ζωής και η κατά το δυνατόν σταθερότητα του οικογενειακού πλαισίου, η επαφή και η καλή σχέση του παιδιού με τον άλλον γονέα και η ενασχόληση και των δύο γονέων μαζί του.

Τα παραπάνω δείχνουν ότι ένας αριθμός σημαντικών παραγόντων-συνθηκών συνδέεται με τη ζωή και την συναισθηματική ευεξία των παιδιών μετά το διαζύγιο. Κάποιοι από αυτούς μπορεί να δοκιμάζουν την ικανότητα των παιδιών να διαχειριστούν τις προκλήσεις

του διαζυγίου (π.χ. συγκρούσεις μεταξύ γονέων ή του γονέα με το παιδί, το αίσθημα απόρριψης), ενώ κάποιιοι άλλοι να ενισχύουν την προσαρμογή και την ψυχική του ευεξία στα χρόνια που ακολουθούν (π.χ. καλή ποιότητας σχέσης μητέρας-παιδιού, υποστηρικτικές σχέσεις μεταξύ διαζευγμένων γονέων, ικανοποίηση από τη ζωή του γονέα που έχει την επιμέλεια, διαθεσιμότητα κοινωνικών δικτύων υποστήριξης). Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω, υπογραμμίζεται ότι δεν είναι το διαζύγιο καθ' αυτό ως γεγονός που επιδρά στην ψυχική ευεξία των παιδιών όσο οι συνθήκες που έπονται ή προηγούνται αυτού και καθορίζουν την ψυχολογική λειτουργικότητα των παιδιών.

Μέσα από την αναγνώριση των παραγόντων που αυξάνουν τον κίνδυνο για τα παιδιά που διέρχονται από τη διαδικασία του διαζυγίου ή –σε ίσο ή ίσως και σημαντικότερο βαθμό– αυτών που είναι προστατευτικοί και προάγουν την ανθεκτικότητα των παιδιών προκύπτει ένας σημαντικός αριθμός εφαρμοσμένων πρακτικών και παρεμβάσεων για τις διαζευγμένες οικογένειες. Σύμφωνα με την Kelly (2002) οι παρεμβάσεις είναι πιο πιθανό να ωφελήσουν τα παιδιά εφόσον: α) διαχειρίζονται τις γονικές συγκρούσεις, β) προάγουν αυθεντικές πρακτικές και τη στενή σχέση των παιδιών και με τους δυο γονείς, γ) ενισχύουν την οικονομική σταθερότητα και δ) προσαρμόζουν τους νομικούς διακανονισμούς στις ανάγκες των παιδιών.

Τα δεδομένα που προέκυψαν από την παρούσα μελέτη ενισχύουν την υφιστάμενη επιχειρηματολογία που προτείνει ότι τα προγράμματα παρέμβασης θα έπρεπε να στοχεύουν: α) στην βελτίωση της σχέσης του γονέα με το παιδί και της μεταξύ τους επικοινωνίας, β) στη μείωση της διαμάχης και στην ενίσχυση των δεξιοτήτων επίλυσης των συγκρούσεων μεταξύ των γονέων, γ) στην βελτίωση της ψυχικής και σωματικής υγείας του γονέα και δ) στην αναζήτηση διαθέσιμων δικτύων κοινωνικής υποστήριξης. Άλλοι στόχοι, ανάλογων προγραμμάτων παρέμβασης, μπορεί να περιλαμβάνουν: την εκπαίδευση σε γονικές δεξιότητες, την ενημέρωση των γονέων για τις αναμενόμενες αντιδράσεις των παιδιών, την ενίσχυση της σχέσης με το γονέα που δεν έχει την επιμέλεια, την κατά το δυνατόν προσπάθεια εκ μέρους των γονέων για μείωση των αρνητικών γεγονότων ζωής στα παιδιά και για σταθερότητα στις συνθήκες του περιβάλλοντος (Kelly, 2000; Shifflett & Cummings, 1999; Thoennes & Pearson, 1999).

Κλείνοντας, η νοηματοδότηση του διαζυγίου όχι μόνο με αρνητικούς όρους αλλά με την ανάδειξη θετικών συνιστωσών διευκολύνει το πέρασμα από το παθογενετικό μοντέλο στη χρήση όρων της θετικής ψυχολογίας, δίνει προτεραιότητα στο σχεδιασμό προγραμμάτων παρέμβασης για την ενίσχυση της ανθεκτικότητας και της ευεξίας των παιδιών και συμβάλλει, εν γένει, στην αποστιγματοποίηση του διαζυγίου, ειδικά όταν αυτό εξυπηρετεί την μείωση του ψυχικού φόρτου των παιδιών που το βιώνουν, επιτρέπει στους γονείς να αναζητήσουν την ευτυχία σε νέες σχέσεις και βγάζει τα παιδιά από το αδιέξοδο μιας δυσλειτουργικής οικογένειας.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Adamsons, K. and Pasley, K., 2006. Coparenting following divorce and relationship dissolution. Handbook of divorce and relationship dissolution. In: M. A. Fine and J. H. Harvey, eds., *Handbook of divorce and relationship dissolution*. New York/London: Routledge-Taylor & Francis Group, 241-261.
- Ahrns, C. R. and Tanner, J. L., 2003. Adult children and their fathers: Relationship changes 20 years after parental divorce. *Family Relations*, 52(4): 340–351.
- Amato, P. R., 2000. The consequences of divorce for adults and children. *Journal of Marriage and the Family*, 62: 1269–1287.
- Amato, P. R., 2001. Children of divorce in the 1990s: an update of the Amato and Keith (1991) meta-analysis. *Journal of Family Psychology*, 15: 355-370.
- Amato, P. R. and Booth, A., 1996. A prospective study of divorce and parent-child relationships. *Journal of Marriage and the Family*, 58(2): 356-365.
- Amato, P. R. and Gilbreth, J. G., 1999. Nonresident fathers and children's well-being: A Meta-Analysis. *Journal of Marriage and Family*, 61(3): 557-573.
- Amato, P. R. and Keith, B., 1991. Parental divorce and the well-being of children: A meta-analysis. *Psychological Bulletin*, 110: 26-46.
- Amato, P. R. and Sobolewski, J. M., 2001. The effects of divorce and marital discord on adult children's psychological well-being. *American Sociological Review*, 66(6): 900-921.
- Babalís, T., Xanthakou, Y., Papa, C. and Tsolou, O., 2011. Preschool age children, divorce and adjustment: a case study in Greek kindergarten. *Electronic Journal of Research in Educational Psychology*, 9(3): 1403-1426.
- Baum, N., 2003. Divorce process variables and the co-parental relationship and parental role fulfillment of divorced parents. *Family Process*, 42(1): 117-131.
- Booth, A. and Amato, P. R., 2001. Parental divorce relations and offspring postdivorce wellbeing. *Journal of Marriage and the Family*, 63: 197–212.
- Braver, S. L., Ellman, I. M. and Fabricius, W. V., 2003. Relocation of children after divorce and children's best interests: New evidence and legal considerations. *Journal of Family Psychology*, 17(2): 206.
- Cheadle, J. E., Amato, P. R. and King, V., 2010. Patterns of nonresident father contact. *Demography*, 47(1): 205–225.
- Chen, J. and George, R. A., 2005. Cultivating resilience in children from divorce families. *The Family Journal: Counseling and Therapy for Couples and Families*, 20(10): 1-4.
- Cowen, E. L., Pedro-Carroll, J. L. and Alpert-Gillis, L. J., 1990. Relationships between support and adjustment among children of divorce. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 31: 727-735.
- Cummings, E. M. and Davies, P., 1994. *Children and marital conflict: The impact of family dispute and resolution*. New York: Guilford Press.
- Dreman, S., 2000. The influence of divorce on children. *Journal of Divorce & Remarriage*, 32(3/4): 41-71.
- Emery, R. E., 1999. Postdivorce Family Life for Children: An Overview of Research and some Implications for Policy. In: R.A. Thomson & P.R. Amato, eds., *The Postdivorce Family: Children, Parenting and Society*. London: Sage Publications, 3–27.
- Gately, D. W. and Schwebel, A. I., 1991. The challenge model of children's adjustment to parental divorce: Explaining favorable post-divorce outcomes in children. *Journal of Family Psychology*, 5(1): 60-81.
- Golombok, S., 2000. *Parenting: what really counts?* London, UK: Routledge.
- Greeff, A. P. and Van Der Merwe, S., 2004. Variables associated with resilience in divorced families. *Social Indicators Research*, 68: 59-75.

- Grych, J. H., 2005. Interparental conflicts as a risk factor for child maladjustment: Implications for the development of prevention programs. *Family Court Review*, 43(1): 97-108.
- Grych, J. H. and Fincham, F. D., 1990. Marital conflict and children's adjustment: A cognitive-contextual framework. *Psychological Bulletin*, 108: 267-290.
- Hakvoort, E. M., Bos, H. M. VanBalen, F. and Hermanns, M. A., 2011. Postdivorce relationships in families and children's psychosocial adjustment. *Journal of Divorce & Remarriage*, 52: 125-146.
- Hanson, T. L., 1999. Does parental conflict explain why divorce is negatively associated with child welfare? *Social Forces*, 77(4): 1283-1315.
- Hetherington, E. M., 1989. Coping with family transitions. Winners, losers, and survivors. *Child Development*, 60: 1-14.
- Hetherington, E. M., 1999. Should we stay together for the sake of the children? In: E. M. Hetherington, ed., *Coping with divorce, single parenting and remarriage: A risk and resiliency perspective*. Mahwah, NJ: Erlbaum, 93-116.
- Hetherington, E. M. and Kelly, J., 2002. *For better or for worse: Divorce reconsidered*. New York: W. W. Norton.
- Hetherington, E. M. and Stanley-Hagan, M., 1999. The adjustment of children with divorced parents: A risk and resiliency perspective. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 40: 129-140.
- Hipke, K. N., Wolchik, S. A., Sandler, I. N. and Braver, S. L., 2002. Predictors of children's intervention-induced resilience in a parenting program for divorced mothers. *Family Relations*, 51(2): 121-129.
- Howitt, D. and Cramer, D., 2010. *Στατιστική με το SPSS 16. Με εφαρμογές στην Ψυχολογία και στις Κοινωνικές Επιστήμες*. Αθήνα: Κλειδάριθμος.
- Juby, H., Billette, J. M., Laplante, B. and Le Bourdais, C., 2007. Nonresident fathers and children: Parents' new unions and frequency of contact. *Journal of Family Issues*, 28(9): 1220-1245.
- Kelly, J. B., 2000. Children's adjustment in conflicted marriage and divorce: A decade review of research. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 39(8): 963-973.
- Kelly, J. B., 2002. Psychological and legal interventions for parents and children in custody and access disputes: Current research and practice. *Virginia Journal of Social Policy and Law*, 10: 129-163.
- Kelly, J. B. and Emery, R. E., 2003. Children's adjustment following divorce: Risk and resilience perspectives. *Family Relations: Interdisciplinary Journal of Applied Family Studies*, 52(4): 352-362.
- Kelly, J. B. and Lamb, M. E., 2000. Using child development research to make appropriate custody and access decisions for young children. *Family Court Review*, 38(3): 297-311.
- Lansford, J. E., 2009. Parental divorce and children's adjustment. *Perspectives on Psychological Science*, 4(2): 140-152.
- Leon, K., 2003. Risk and protective factors in young children's adjustment to parental divorce: A review of the research. *Family Relations*, 52(3), pp. 258-270.
- Linker, J. S., Stolberg, A. L. and Green, R. G., 1999. Family Communication as a Mediator of Child Adjustment to Divorce. *Journal of Divorce & Remarriage*, 30(1-2): 83-97.
- Maccoby, E., 1992. The role of parents in the socialization of children: An historical overview. *Developmental Psychology*, 28: 1006-1017.
- Mackay, R., 2005. The impact of family structure and family change on child outcomes: A personal reading of the research literature. *Social Policy Journal of New Zealand*, 24: 111-133.
- McIntosh, J., 2003. Enduring conflict in parental separation: Pathways of impact on child development. *Journal of Family Studies*, 9(1): 63-80.
- McIntosh, J., Burke, S., Dour, N. and Gridley, H. (2009). *Parenting after separation*. [pdf] The Australian Psychological Society Ltd. Available at: <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download;jsessionid=A053F94082D6978D6FA51BA7FE17FCBF?doi=10.1.1.602.8272&rep=rep1&type=pdf>
- Morris, M. H. and West, C., 2001. Post-divorce conflict and avoidance of Intimacy, *Journal of Divorce & Remarriage*, 35(3/4): 93-105.
- Nord, C. W. and Zill, N., 1996. *Non-custodial parents' participation in their children's lives: Evidence from the Survey of Income and Program Participation*. [pdf] Department of Health and Human Services. Available at: <http://www.researchconnections.org/childcare/resources/7091/pdf>
- Nunes-Costa, R. A., Lamela, D. J. and Figueiredo, B. F., 2009. Psychosocial adjustment and physical health in children of divorce. *Journal of Pediatrics*, 85(5): 385-396.
- Oppawsky, J., 2000. Parental bickering, screaming, and fighting: Etiology of the most negative effects of divorce on children from the view of the children. *Journal of Divorce & Remarriage*, 32(3/4): 141-147.
- Pedro-Carroll, J. A., 2001. The promotion of wellness in children and families: challenges and opportunities. *American Psychologist*, 56(11), pp. 993- 1004.
- Peters, B. and Ehrenberg, M. F., 2008. The influence of parental separation and divorce on father-child relationships. *Journal of Divorce & Remarriage*, 49(1-2): 78-109.
- Pruett, M. K., Williams, T. Y., Insabella, G. and Little, T. D., 2003. Family and legal indicators of child adjustment to divorce among families with young children. *Journal of Family Psychology*, 17(2): 169-180.
- Rogers, K. N., 2004. A theoretical review of risk and protective factors related to post-divorce adjustment in young children. *Journal of Divorce & Remarriage*, 40(3-4): 135-147.
- Rushena, E., Prior, M., Sanson, A. and Smart, D., 2005. A longitudinal study of adolescent adjustment following family transitions. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 46: 353-363.
- Shifflett, K. and Cummings, E. M., 1999. A program for educating parents about the effects of divorce and conflict on children: An initial evaluation. *Family relations*, 48(1): 79-89.
- Sturges-Apple, M., Davies, P., Winter, M., Cummings, E. and Schermerhorn, A., 2008. Interparental conflict and children's school adjustment: the explanatory role of children's internal representations of interparental and parent-child relationships. *Developmental Psychology*, 44: 1678-1690.
- Τάνταρος, Σ. (2011). *Οικογένεια και ανάπτυξη του παιδιού και του εφήβου: Θεωρητικές προσεγγίσεις & προβληματισμοί*. Στο: Σ. Τάνταρος, επιμ., *Ανθρώπινη Ανάπτυξη & Οικογένεια*. Αθήνα: Εκδόσεις Πεδίο, 15-34.
- Thoennes, N. and Pearson, J. (1999). Parent education in the domestic relations court. *Family Court Review*, 37(2): 195-218.
- Wallerstein, J. S. (1983). Children of divorce: Stress and developmental tasks. In: N. Garnezy & M. Rutter, eds., *Stress, coping, and development*. New York: McGraw-Hill, 265-302.
- Wood, J. J., Repetti, E. L. and Roesch, S. C., 2004. Divorce and children's adjustment problems at home and school: The role of depressive/withdrawn parenting. *Child Psychiatry and Human Development*, 35(2): 121- 142.
- Χατζηχρήστου, Χ. Γ., Γκαρή, Α., Μυλωνάς, Κ., Τσιόβουλου, Α., Καρίτσα, Β. και Γιαβρίμης, Π., 2012. Αντιλήψεις και στάσεις μαθητών σχετικά με το διαζύγιο και την προσαρμογή των παιδιών χωρισμένων γονέων. *Νέα Παιδεία*, 144: 131-146.

Πίνακας 1. Συνοπτική παρουσίαση παραγόντων κινδύνου και προστασίας στη διαδικασία του διαζυγίου

Προστατευτικοί παράγοντες της προσαρμογής των παιδιών στη διαδικασία του διαζυγίου	Επαπειλητικοί παράγοντες της προσαρμογής των παιδιών στη διαδικασία του διαζυγίου
<ul style="list-style-type: none"> ο εύκολη ιδιοσυγκρασία παιδιού ο συνεργατικές σχέσεις μεταξύ των συζύγων ο ψυχική υγεία και ισορροπία των γονέων πριν και μετά το διαζύγιο ο κάλυψη συναισθηματικών αναγκών των παιδιών ο συχνή επικοινωνία του γονέα που δεν έχει την επιμέλεια με τα παιδιά ο κοινή στάση των γονέων ως προς την ανατροφή, τη διαπαιδαγώγηση και την επίβλεψη των παιδιών ο ύπαρξη κοινωνικού υποστηρικτικού δικτύου ο κρατικές υπηρεσίες για την παροχή οικονομικής και ψυχολογικής βοήθειας στους διαζευγμένους γονείς και στα παιδιά 	<ul style="list-style-type: none"> ο ενδοοικογενειακές συγκρούσεις ο έλλειψη πληροφόρησης από τους γονείς για τις αιτίες που οδήγησαν στο διαζύγιο ο δικαστικές αντιδικίες ο ασυνέπεια του γονέα που έχει την επιμέλεια στη διαπαιδαγώγηση και στην επίβλεψη των παιδιών ο απώλεια σημαντικών σχέσεων ο απουσία (φυσική και συναισθηματική) του γονέα ο ελλιπής ανταπόκριση-ευαισθησία στις αναπτυξιακές ανάγκες των παιδιών ο προϋπάρχουσες στρεσογόνες καταστάσεις ο δεύτερος γάμος των γονέων ο στρεσογόνα γεγονότα ζωής ο έλλειψη υποστηρικτικών δικτύων ο οικονομικές δυσκολίες ο επιβαρημένη ψυχολογική κατάσταση των γονέων

Πίνακας 2. Οι βασικές εννοιολογικές δομές της μελέτης και τα αντίστοιχα ερευνητικά εργαλεία μέτρησής τους

Εννοιολογική δομή/ παράγοντας	Εργαλείο συλλογής δεδομένων
Ψυχοκοινωνική ευεξία	Κλίμακα Συναισθηματικής Ευεξίας παιδιών Προσχολικής Ηλικίας για γονείς και για εκπαιδευτικούς (Κλίμακα ΣΕΠ: Μπάρδος & Πετρογιάννης, υπό έκδοση). Πρόκειται για ένα εργαλείο με το οποίο μπορούν να εκτιμηθούν οι κοινωνικο-συναισθηματικές δυνατότητες των παιδιών ηλικίας από 2 έως 7 ετών, που συνδέονται με την ανθεκτικότητα και τη ψυχική ευεξία τους. Περιλαμβάνει 53 προτάσεις στις οποίες οι γονείς καλούνταν να απαντήσουν με τη χρήση μιας 4βάθμιας κλίμακας (1= ποτέ, 2=σπάνια, 3=συχνά, 4=πάντα) και καλύπτει έξι διαστάσεις: «φιλοκοινωνική συμπεριφορά», «έλεγχος της διάθεσης-αυθόρμητης συμπεριφοράς», «προσοχή-συγκέντρωση-επιμονή», «πρωτοβουλία», «ευαισθησία ανταπόκρισης» και «επικοινωνία με εξω-οικογενειακά πλαίσια».
Γονικές συγκρούσεις πριν το διαζύγιο	Κλίμακα « Εκδηλης Εχθρότητας » (Overt Hostility) ⁽²⁾ (O'Leary-Porter Scale, 1980) η οποία εκτιμά, μέσω 10 ερωτήσεων, το πόσο συχνά οι γονείς διαπληκτίζονται ανοιχτά μεταξύ τους ενώπιον των παιδιών τους. Οι απαντήσεις των ερωτώμενων καταγράφονται σε μια 5βάθμη κλίμακα από το 1 («ποτέ») έως το 5 («πολύ συχνά»), που αντανάκλα την συχνότητα με την οποία οι γονείς επιδεικνύουν θετικές ή αρνητικές αλληλεπιδράσεις μεταξύ τους, παρουσία του παιδιού, για συγκεκριμένα ζητήματα.
Ποιότητα σχέσης με τον γονέα	« Υποκλίμακα για τις συναισθηματικές σχέσεις γονέα- παιδιού » από το Ερωτηματολόγιο του Σπιπού και της Οικογένειας (Home and Family Questionnaire) ⁽¹⁾ (Pierce, Alfonso, Garrison, 1998). Αποτελείται από 16 ερωτήματα τα οποία βαθμολογούνται σε μια 4βάθμια κλίμακα τύπου Likert και περιλαμβάνει πέντε παράγοντες α) σύγκρουση γονέα- παιδιού, β) τιμωρία- οργή, γ) συναισθηματική εγγύτητα, δ) γονική εχθρότητα/απόρριψη, και ε) επικοινωνία γονέα- παιδιού.
Σχέσεις μεταξύ των διαζευγμένων γονέων	« Υποκλίμακα για τις συγκρούσεις μεταξύ των συν- κηδεμόνων » (Co-parental Conflict Subscale) και « Υποκλίμακα για την υποστήριξη μεταξύ συν- κηδεμόνων » (Co-parental Support Subscale) ⁽²⁾ (Ahrons, 1981). Η κλίμακα αποτελείται από 10 προτάσεις οι οποίες διαχωρίζονται σε δυο υποκλίμακες. Η πρώτη εκτιμά την συχνότητα, την ένταση, την ύπαρξη εχθρότητας καθώς και την διάσταση ή τη συμφωνία στην επικοινωνία των πρώην συζύγων για θέματα που αφορούν τη γονικότητα, ενώ η δεύτερη αναφέρεται στην αμοιβαία υποστήριξη στις γονικές σχέσεις.
Επικοινωνίας με τον γονέα που δεν έχει την επιμέλεια	Ερωτήσεις κλειστού και ανοικτού τύπου (π.χ. «Πόσο συχνή είναι η τηλεφωνική επικοινωνία του άλλου γονέα με το παιδί [π.χ. μια- δυο φορές την εβδομάδα, τουλάχιστον μια φορά το μήνα];» ή «Με τι συχνότητα βλέπει ο άλλος γονέας το παιδί;» (επιλέξτε ένα ή περισσότερα)]
Δίκτυα κοινωνικής υποστήριξης	Κλίμακα « Δικτύων Υποστήριξης » ⁽¹⁾ (ELSPAC). Πρόκειται για ένα αυτο-συμπληρούμενο ερωτηματολόγιο, αποτελούμενο από 10 ερωτήματα τα οποία αναφέρονται στις κοινωνικές επαφές και στην έκταση των κοινωνικών δικτύων.
Ικανοποίηση από τη ζωή	« Κλίμακα Ικανοποίησης Ζωής » (Life Satisfaction Inventory) ⁽¹⁾ (Φουντουλάκης, Ιακωβίδης, Χριστοφίδης, & Ιεροδιακόνου, 1997). Πρόκειται για ένα ερωτηματολόγιο αυτο-αναφοράς, το οποίο αποτελείται από 13 ερωτήσεις που καλύπτουν περιεκτικά σχεδόν όλες τις πτυχές της ζωής του ατόμου.

⁽¹⁾ Μεταφρασμένη, προσαρμοσμένη ή/και σταθμισμένη έκδοχή από προγενέστερη ελληνική μελέτη⁽²⁾ Μετάφραση και προσαρμογή για τις ανάγκες της παρούσης έρευνας

Παράγοντες ΣΕΠ	Παράγοντες της διαδικασίας του διαζυγίου						Επικοινωνία του παιδιού με τον άλλο γονέα	Σχέσεις μεταξύ διαζευγμένων συζύγων	Δίκτυα κοινωνικής υποστήριξης	Ικανοποίηση γονέα από τη ζωή
	Συγκρούσεις πριν το διαζύγιο	Ποιότητα της σχέσης γονέα-παιδιού		Συναισθ. εγγύτητα	επικοινωνία	απόρριψη				
		συγκρούσεις γ-π	στοργή-τιμωρία							
Προσοχή-επιμονή-συγκέντρωση	-0.15	-0.27**	0.33**	-0.09	0,17	-0.25**	0.08	0.02	0.21*	0.37**
Έλεγχος διάθεσης/ αυτορρύθμιση	-0.30**	-0.28**	0.36**	-0.08	0.15	-0.46**	0.03	0.21*	0.40**	0.49**
Πρωτοβουλία	-0.02	-0.13	0.25**	-0.02	0,13	-0.39**	0.06	0.17	0.25**	0.39**
Φιλοκοινωνική συμπεριφορά	-0.27**	-0.20*	0.32**	-0.16	0.13	-0.46**	0.07	0.32**	0.25*	0.39**
Ευαισθησία ανταπόκρισης	-0.26**	-0.31**	0.37**	-0.03	0.27**	-0.25**	0.18*	-0.03	0.22*	0.31**
Επικοινωνία με εξω-οικογενειακό πλαίσιο	-0.10	0.09	0.05	0.26**	0.31**	-0.04	-0.05	-0.02	0.18*	-0.01

Πίνακας 3. Συσχετίσεις μεταξύ των παραγόντων του ΣΕΠ και των μεταβλητών της διαδικασίας του διαζυγίου

Σημείωση: * $p < 0.05$, ** $p < 0.01$